

Δημοσθένης Γεωργόπουλος*

Η Διεθνής Κρίση

**Αναίρεση των κυρίαρχων κατεστημένων αιτιολογήσεών της.
Ερμηνεία της με βάση το χρέος και την υπερ-συσσώρευση
κεφαλαίων. Σκιαγράφηση διεξόδων**

Έχει περάσει ενάμιση χρόνος από την έναρξη της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης χωρίς ορατά σημάδια εξόδου. Είναι η μεγαλύτερη κρίση μετά το 1929 και αν και μέχρις εδώ έχει μικρότερο βάθος, όμως έχει ταχύτερη και ιδίως πλατύτερη παγκόσμια εξάπλωση, κάτι που μπορεί να έχει ως τελικό αποτέλεσμα να προσεγγίσει ή /και ξεπεράσει και το βάθος της κρίσης του 1929. Αλλά τι την προκάλεσε; Παρακάτω θα αναφερθούμε στις κατεστημένες ερμηνείες της κρίσης.

«Ψυχολογικές ερμηνείες της κρίσης»

1) Η απληστία των τραπεζιτών

Μια πρώτη ερμηνεία είναι η απληστία των τραπεζιτών. Ακόμα και ο γερουσιαστής Μακέην, φανερά όχι ο χειρότερος εχθρός τους, θεώρησε την απληστία των τραπεζιτών υπεύθυνη για την κρίση. Η ερμηνεία αυτή μας είναι οικεία και από τα δικά μας δελτία των 8. Επί μήνες προβάλλονταν αυτή η εικόνα, χωρίς

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

* Ο Δημοσθένης Γεωργόπουλος είναι οικονομολόγος-κοινωνιολόγος, μέλος της Συντακτικής Επιτροπής των «Τετραδίων» και μέλος της Πανελλαδικής Συντονιστικής Επιτροπής του ΣΥΡΙΖΑ.

εμβάθυνση. Αυτά και άλλα πολλά καθιστούν προφανές, ότι η εποχή του '80 και η «η απληστία είναι ωφέλιμη»¹, έχει παρέλθει. Αναμφίβολα, η εποχή των Ρηγκανόμικς (οικονομικών της προσφοράς), όπου η αποθέωση του κέρδους μόλις συγκαλυπτόταν με το επιχείρημα του ότι τα κέρδη θα «στάξουν προς τα κάτω» (trickle down effect), ώστε να ωφεληθεί όλη η οικονομία, είναι νεκρή. Παρήλθε ανεπιστρεπτή η «επιστημονική» άποψη που καθοδήγησε το 30ετές πρόγραμμα της παγκόσμιας οικονομικής πολιτικής, ότι τα κέρδη εκτός από αναγκαία συνθήκη καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι και επαρκής (μια αναδιατύπωση δογμάτων της κλασικής πολιτικής οικονομίας). Επανερχόμενοι στους τραπεζίτες δεν χωράει αμφιβολία ότι ήταν άπληστοι και ίσως έγιναν ακόμα περισσότερο στις μέρες μας. Για ποιο λόγο να γίνει κανείς τραπεζίτης εκτός αν λατρεύει τον μαμωνά; Όμως η απληστία ως μόνιμο χαρακτηριστικό τους δεν επαρκεί για ερμηνεία της κρίσης, ενώ αν έχουμε αύξηση και κυρίως ανεμπόδιστη επέκτασή της, θα πρέπει να μας υποδειχθούν οι λόγοι του φαινομένου και όχι να υπενθυμίζονται τα μόνιμα χαρακτηριστικά τους. Τι έγινε στα μέσα '80 αρχές '90 και οι τραπεζίτες έγιναν περισσότερο άπληστοι; Γιατί δεν επενέβη η κρατική ρύθμιση να τους παρεμποδίσει; Γιατί διευκολύνθηκε αντί να καταπολεμηθεί η «δομική» φιλοχρηματία τους; Αν η ερμηνεία μέσω της απληστίας απλά παρατηρεί, φαινομενικά ορθά, εκδηλώσεις της κρίσης, αλλά δεν ερμηνεύει, κάπου αλλού θα πρέπει να αναζητήσουμε τα αίτια της.

2) Η κρίση εμπιστοσύνης

Μια δεύτερη ερμηνεία που όπως και η πρώτη προκύπτει αβίαστα από την παρατήρηση ιδίως μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers τον Σεπτέμβριο του 2008, είναι ότι η παγκόσμια οικονομία αντιμετωπίζει κρίση εμπιστοσύνης. Κρίση εμπιστοσύνης του ενός χρηματοπιστωτικού ιδρύματος προς το άλλο, κρίση εμπιστοσύνης του κοινού προς αυτά, κρίση εμπιστοσύνης προς ορισμένα κράτη (π.χ. Ισλανδία), αλλά και στην μεγάλη πρόσφατη επιτοκιακή επιβάρυνση της χώρας μας για εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους. Τα σαπάκια που πάνω από μια δεκαετία με την μορφή των δομημένων ομολόγων, των στεγαστικών ενυπόθηκων δανείων, των CDS και των CDO, διακινούσαν κυρίως οι αγγλο-αμερικανικο-εβραϊκές τράπεζες στην Νέα Υόρκη, Λονδίνο και αλλού, στάθηκαν ικανά να καταστρέψουν την όποια εμπιστοσύνη μεταξύ τους. Στο αποκορύφωμα της πιστωτικής ασφυξίας, το φθινόπωρο του 2008, προ της μαζικής κρατικής παρέμβασης, η μία τράπεζα δεν δάνειζε την άλλη ούτε λεπτό! Τόση εμπιστοσύνη, έτρεφαν μεταξύ τους! Αλλά γιατί είναι μεγάλο πρόβλημα αν δεν δανείζε

1. "Greed is good" έλεγε στην ταινία "Wall Street" του Oliver Stone, σύμβολο του '80 ο Michael Douglas υποδυόμενος την χρηματιστηριακή αλεπού, στον νεαρό μαθητευόμενο Charlie Sheen το 1987, στο απόγειο του νεοφιλελευθερισμού.

το ένα χρηματοπιστηριακό ίδρυμα το άλλο; Δεν είναι αλήθεια ότι οι τράπεζες δανείζονται χρήματα του κοινού και τα δανείζουν στο κοινό, ότι διακινούν αποταμιεύσεις του; Και αφού η εμπιστοσύνη του αποκαταστάθηκε (με κρατική εγγύηση) γιατί παρέμεινε η καχυποψία; Για να καταλάβουμε, θα παρακολουθήσουμε την στροφή προς την «χονδρική τραπεζιτική», που συνδέεται με την σταδιακή επικράτηση των «επενδυτικών» τραπεζών της Γουολ Στριτ και του Σίτυ επί των «εμπορικών» που συγκέντρωναν και διακινούσαν λιανικά της αποταμιεύσεις του κοινού. Τι έγινε το φθινόπωρο του 2008; Έπαψαν να διοχετεύονται οι αποταμιεύσεις στις τράπεζες, ή μειώθηκαν δραματικά και ξαφνικά τότε; Όχι βέβαια· ίσως στα τέλη Σεπτεμβρίου να έγινε κάτι τέτοιο, αλλά η εσπευσμένη και συνδυασμένη κίνηση χωρών να εγγυηθούν τις καταθέσεις και οι τεράστιες ενέσεις ρευστότητας των κεντρικών τραπεζών απέτρεψε την απόσυρσή τους. Γιατί οι τράπεζες πρακτικά έπαψαν να δανείζουν, αφού η όποια μείωση των αποταμιεύσεων δεν ήταν δραματική; Δεν υπήρχε ζήτηση δανείων; Η ύφεση που μόλις άρχιζε δικαιολογούσε μια κάποια μείωση της ζήτησης, αλλά τίποτα το τόσο δραστικό όπως η πλήρης κατάρρευση της πίστωσης, η χαρακτηριστικά ονομαζόμενη πιστωτική ασφυξία δεν αναμενόταν. Εδώ υπεισέρχεται η τραπεζική «επανάσταση», η «χοντρική» τραπεζιτική. Δεν είχαμε μια κατάρρευση της ζήτησης δανείων. Άλλωστε οι τράπεζες εκλεκτικά απορρίπτουν αιτήσεις δανείων και όχι αντίθετα. Οι αποταμιεύσεις ιδίως στις αγγλόφωνες χώρες συρρικνώθηκαν δραστικά, αλλά αυτό δεν είναι εξέλιξη των τελευταίων έξι μηνών και εν πάση περιπτώσει δεν είχε δυσμενές αποτέλεσμα έως τότε στην τραπεζική πίστωση². Κατέρρευσε η προσφορά δανείων, τόσο προς το κοινό, όσο και μεταξύ των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων κάτι που πυροδότησε, αλλά δεν δημιούργησε η κατάρρευση της Lehman. Και αυτή κατέρρευσε, διότι κατέρρευσε η νέα επαναστατική χρηματοπιστική δομή που δεν βασιζόταν πλέον κυρίως για την προσφορά δανείων στην (περιορισμένη άλλωστε) αποταμίευση. Στηριζόταν σε μια τεράστια πιστωτική φούσκα κατασκευασμένη μέσω υπερ-μόχλευσης³ από τις ίδιες τις τράπεζες και με συνεργασία των λεγομένων θεσμικών επενδυτών (συνταξιοδοτικά ταμεία, ασφαλιστικές εταιρείες, hedge funds, private equity firms κ.λπ.). Η παροχή πιστώσεων δεν βασιζόταν στις αποταμιεύσεις του κοινού, αλλά σε ένα δίκτυο, όπου το ένα πιστωτικό ίδρυμα δημιουργούσε πιστώσεις και δάνειζε το άλλο, παρακάμπτοντας με την ανοχή ή ενεργή στήριξη των ρυθ-

2. Ας θυμηθούμε την αφθονία αποταμιεύσεων (“global savings glut”), σε παγκόσμιο επίπεδο, του Μπερνάνκνυ (που δικαιολογούσε τα χαμηλά αμερικανικά επιτόκια των αρχών – μέσω της τελευταίας δεκαετίας), τις οποίες ευχαρίστως προσέφερε στους Αμερικανούς δανειολήπτες η Γουόλ Στριτ, παρά την απουσία αμερικανικών αποταμιεύσεων.

3. Με τον όρο μόχλευση, νοούμε τον δανεισμό κεφαλαίων για πραγματοποίηση επενδύσεων από εταιρεία, για να πολλαπλασιάσει την απόδοση των ιδίων κεφαλαίων της. Ως απομόχλευση, την διαδικασία περιορισμού του δανεισμού και ως υπερ-μόχλευση, τον υπερβολικό δανεισμό.

μιστικών Αρχών, τις παλιές υγιείς και δοκιμασμένες στο χρόνο αρχές του τραπεζικού δανεισμού. Δύο στοιχεία της νέας δομής, δυσλειτουργώντας, οδήγησαν στην κατάρρευση. Το πρώτο είναι ο νέος τρόπος εξασφάλισης των χορηγούμενων πιστώσεων που επέτρεψε τον δραματικό πολλαπλασιασμό τους. Παλιότερα, χρησιμοποιούνταν για το σκοπό αυτό συνδυαστικά μια επαρκής (περίπου της τάξης του 1 προς 10), διατήρησης ρευστών διαθεσίμων στα τραπεζικά ταμεία, μια ενδελεχής έρευνα του αξιόχρεου του δανειολήπτη, μια εκτίμηση της πιθανότητας επιτυχίας του ενισχυόμενου έργου κ.λπ. Στην νέα δομή τα παραπάνω αντικαταστάθηκαν από την εγγύηση που παρέχει το αποκτούμενο από το δανεισμό περιουσιακό στοιχείο. Αυτό είχε δύο συνέπειες. Η πρώτη: Κάθε αύξηση της αξίας του αποκτούμενου στοιχείου (π.χ. σπιτιού), οδηγούσε σχεδόν αυτόματα σε αύξηση της δανειακής παροχής εκ μέρους των τραπεζών, γεγονός που μπορεί να πυροδοτήσει κερδοσκοπικό όργιο. Η δεύτερη: Εφόσον η εξασφάλιση παρεχόταν από τα αποκτούμενα στοιχεία, οι τράπεζες απέφευγαν την διακράτηση των «φουσκωμένων» στοιχείων λόγω κινδύνου, μεταφέροντάς τον σε έναν εσμό ιδρυμάτων και ατόμων (private equities firms, hedge funds, pension funds κτλ.). Χρησιμοποίησαν νέα εργαλεία διαχείρισης και διασποράς χρέους (securitization, derivatives, CDS, CDO κ.λπ.) που υποτίθεται ότι περιόριζαν ή εξαφάνιζαν τον κίνδυνο. Παράλληλα, απαλλαγμένοι από την διακράτηση των δανείων ως την λήξη, λειτουργώντας ως ενδιάμεσοι, επέκτειναν τον δανεισμό τους, ακινητοποιώντας λιγότερα ίδια κεφάλαια, καταλήγοντας από το παλιότερο 1 προς 10, στο 1 προς 30. Έτσι, πολλαπλασίασαν τα κέρδη τους, αλλά ενίσχυσαν τη φούσκα στα περιουσιακά στοιχεία. Από μόνη της η υπερ-μόχλευση είναι σαφώς παρακινδυνευμένη. Υπάρχει λίγο χρήμα αν κάτι στραβώσει. Αν συνδυαστεί με την μεγάλη επέκταση ανάληψης κινδύνου (λόγω υποτιθέμενης επανάστασης στην διαχείρισή του) και με το ότι η εξασφάλιση παρεχόταν από το αποκτούμενο μέσω δανεισμού περιουσιακό στοιχείο, διαμορφωνόταν μια συνταγή καταστροφής σε περίοδο πτώσης τιμών των περιουσιακών στοιχείων (ακινήτων κ.λπ.), όπως έγινε μετά το 2006. Το δεύτερο στοιχείο που δυσλειτουργώντας συνέβαλε στην κατάρρευση της νέας δομής είναι συναφές με το πρώτο: Αναφερόμαστε στην μετά την ουσιαστική χρεωκοπία της Bear Stearns παραδοχή αδυναμίας αυτορρύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Για μερικούς μήνες οι Μπερνάνκυ, Μπράουν κ.λπ., φέλλιζαν το παλιό τροπάριο με συνεχώς μειούμενη αυτοπεποίθηση, ώσπου το καταχώνιασαν στα πιο βαθιά συρτάρια το καλοκαίρι του 2008 περνώντας στο αντίθετο: Στην από τους ίδιους ουσιαστική διοίκησή (και όχι απλά ρύθμιση) του. Η αναγκαία επιστροφή σε παλιότερες δοκιμασμένες μεθόδους οδήγησε σε μια διαδικασία απομόχλευσης γιγαντιαίων διαστάσεων, με αποτέλεσμα την κατάρρευση της πιστωτικής φούσκας. Πιο απλά δόθηκε η δυνατότητα αρχικά στις αγγλοσαξονικές χώρες και στην συνέχεια καθόλου να ανεχθούν και διαχειριστούν συχνά με μεγάλη ωφέλεια (τουλάχιστον τμημάτων των ελίτ τους του χρηματοπιστωτικού τομέα) ένα διογκούμενο ιδιωτικό χρέος. Το «κόλπο» στηρίχθηκε στην υπερμόχλευση, στην αναδιάρθρωση

διασπορά του κινδύνου και στην απορρύθμιση-αυτορρύθμιση. Το σημείο αυτό είναι πολύ κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση των τελευταίων 20 χρόνων και θα επανέλθουμε. Αλλά ας μείνει η ουσία: Με τις τεχνικές που περιγράψαμε κρύφτηκε το πρόβλημα του πολλαπλασιασμού της χρέωσης στον ιδιωτικό τομέα σε πολλές δυτικές χώρες και φυσικά δεν συζητήθηκαν αίτια και κίνδυνοι. Η τεράστια ταξική αναδιανομή πλούτου και ισχύος, συγκαλύφθηκε, χωρίς προβλήματα για καιρό, αλλά όχι πλέον. Θα επανέλθουμε.

Στην αρχή της ενότητας θέσαμε το πρόβλημα εμπιστοσύνης και αναρωτιόμαστε γιατί ενώ το κοινό, αντίθετα π.χ. με το 1929, δεν απέσυρε την εμπιστοσύνη του από τις τράπεζες, αυτές παρ' όλα αυτά ουσιαστικά χρεοκόπησαν οδηγώντας την οικονομία στον «από πιστωτική ασφυξία πνιγμό;» Η απάντηση έγινε, ελπίζουμε, προφανής. Το νέο σύστημα και η τεράστια φούσκα στοιχείων ενεργητικού που προκάλεσε δεν στηρίζονταν σε υγιείς βάσεις δηλ. στις αποταμιεύσεις του κοινού, οι οποίες άλλωστε είχαν ελαχιστοποιηθεί. Αυτός ο εικονικός πλούτος σε ακίνητα κ.λπ. (ο οποίος συρρικνώθηκε από την κρίση κατά 40-50 τρις. δολάρια νούμερο που προσεγγίζει το ετήσιο παγκόσμιο ΑΕΠ) που επέτρεψε τον υπερδανεισμό των νοικοκυριών, δεν θα παραγόταν - στα χαρτιά βέβαια - αν δεν δημιουργείτο η νέα δομή του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Το παλιό σύστημα δεν θα επέτρεπε ούτε τα μισά δάνεια και δεν θα ανεχόταν ούτε την μισή χρέωση.⁴ Έπρεπε να θεωρηθεί ασφαλής η υπερβολική χρέωση και αυτό επετεύχθη με τις νέες αλχημιστικές... μαθηματικές τεχνικές διαχείρισης κινδύνου και με την απορρύθμιση. Η τεράστια φούσκα που στηριζόταν στην διαρκώς διευρυνόμενη αξία περιουσιακών στοιχείων (σπιτιών, χρεών κ.λπ.) θα έσκαγε, αν σταματούσε η άνοδος τους. Επρόκειτο για φαινόμενο τύπου αεροπλανάκι, πυραμίδας, Πόντσι, με σαφή αν και άγνωστη ημερομηνία τέλους: Όταν οι αγορές θα διέκοπταν την διαρκή άνοδο των τιμών. Δεν αγνοούσαν βέβαια Γουόλ Στριτ και Σίτυ πόσο φούσκωσαν τα περιουσιακά στοιχεία που στήριζαν τις πιστώσεις τους.⁵ Ανέμεναν την αλλαγή του πρόσημου στις αγορές για να «ξεφορτώσουν» με μιας. Η, «με την μια» αλλαγή στρατηγικής, αποκαλύπτει ότι ήταν σε γνώση των συμβαινόντων (αφού άλλωστε τα δημιούργησαν). Συνήθως η συνειδητοποίηση μιας κατάστασης της οποίας δεν γνωρίζουμε τα αίτια, γίνεται δοκιμαστικά, εμπειρικά και σταδιακά.⁶ Η απότομη ταυτόχρονη μεταβολή απαιτεί λογικό έλεγχο και

4. Πέραν της νέας δομής που επέτρεψε την υπερ-μόχλευση, μεγάλο μέρος των κεφαλαίων προς δανεισμό σωρεύτηκαν και από την πλανητικών διαστάσεων καταλήστευση των τελευταίων τριάντα χρόνων (πρώην ΕΣΣΔ, Λατινική Αμερική κ.λπ.).

5. Από το 2004 το FBI προειδοποιούσε για επιδημία απατών επί των στεγαστικών δανείων, και ζητούσε να αντιμετωπιστούν, διότι θα εξελιχθούν σε μεγάλη κρίση (<http://edition.cnn.com/2004/LAW/09/17/mortgage.fraud>). Φυσικά δεν έγινε τίποτα, αλλά ποιος θα μπορούσε να πει ότι δεν γνώριζαν;

6. Υπάρχει βέβαια και η αλλαγή τύπου «γκέσταλτ», με ξαφνική συνειδητοποίηση και μεταβολή μεθόδου, αλλά το να συμβεί ταυτόχρονα σε ένα πλήθος παραγόντων της αγοράς, είναι μάλλον απίθανο...

γνώση. Τέτοια γνώση υπήρχε: Το όλο είχε πάρει μορφή πυραμίδας. Φυσικά σε ένα τέτοιο σχήμα μόνο εμπιστοσύνη δεν υπάρχει. Όπως με την απληστία, έτσι και με την έλλειψη εμπιστοσύνης ως αιτία της κρίσης, το να παρατηρείς τη διαρκή παρουσία τους στο εξελισσόμενο δράμα, δεν σημαίνει ότι σφάλλεις. Αλλά δεν ερμηνεύεται η κρίση μέσω αυτών. Αποτελούν ενδιάμεσες εξωτερικεύσεις, όχι τις ρίζες της. Γιατί υπονομεύτηκε η διατραπεζική εμπιστοσύνη, αλλά και του κοινού προς τις τράπεζες και τα κράτη; Όπως με την απληστία αυτοί που αποδίδουν την κρίση σε έλλειψη εμπιστοσύνης, αρκούσαν μέχρι λίγους μήνες πριν, να συστήνουν μεγαλύτερη αυτοσυγκράτηση από μέρους των τραπεζών. Ακόμα και το καλοκαίρι του 2008 με την κρίση να σοβεί για ένα χρόνο, οι Μπερνάνκνυ, Πόλσον και οι διατραπεζικοί κανόνες (Βασιλεία II), αρνούσανται πεισματικά να σφίξουν το ρυθμιστικό καθεστώς, προτείνοντας εναλλακτικά αυτορρύθμιση των τραπεζών. Δεν έβλεπαν καμιά ανάγκη κρατικής παρέμβασης, μετά από μια εικοσαετία οργιώδους απορρύθμισης του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος! Ελεεινολογούσαν όσους δειλά-δειλά ζητούσαν ρύθμιση αγορών και χρηματαγορών. Έλεγαν πως τέτοιου τύπου απόψεις θα καταστρέψουν τα εικοσαετή οφέλη και να μην απλώσει κανείς τα χέρια του στις αγορές. Ο φερόμενος ως αρχιτέκτονας της επαναφοράς των κρατικών ελέγχων Gordon Brown, κοκορευόταν μέχρι πρόσφατα, ότι πέτυχε ως υπουργός Οικονομικών η κρατική παρέμβαση να μην είναι απλά ανεπαίσθητη αλλά και περιορισμένη σε εύρος.⁷ Τέτοια εμπιστοσύνη στην δυνατότητα αυτορρύθμισης των αγορών έδειχναν μέχρι 7-8 μήνες πριν, οι πρωτοστατούντες σήμερα στην επαναφορά έως και της επιλεκτικής κρατικής ιδιοκτησίας.

Οι αποδίδοντες την κρίση στην απληστία ή έλλειψη εμπιστοσύνης λόγω της ανειλικρίνειας ή ανευθυνότητας των αγορών, θα πρέπει να μας πουν γιατί επί 20-25 χρόνια, πάλεψαν να εξουδετερώσουν, όλες τις δυνατότητες κρατικής παρέμβασης. Γιατί ανέτρεψαν την παραδεδομένη σοφία λειτουργίας των τραπεζών,

7. Σύμφωνα με τα λόγια του το 2005 (Guardian 22-9-2008): «Όχι μόνο ανεπαίσθητο αλλά περιορισμένο άγγισμα. Αντί για τακτική ρύθμιση που επιχειρεί να ελέγξει τα πάντα, υιοθετήσαμε μια προσέγγιση διακινδύνευσης (στην ρύθμιση) που στοχοποιεί μόνο τους απαραίτητους λίγους». Πρόσφατα ο «σοσιαλιστής» πολιτικός, απολογούμενος για τα ρυθμιστικά κατορθώματά του που συνέβαλαν στην κρίση, δήλωσε: «Δημιουργήσαμε ένα ενοποιημένο ρυθμιστικό σύστημα το 1997. Προηγουμένως υπήρχε ουσιαστικά αυτορρύθμιση. Φτιάξαμε ένα θεσμικό σύστημα, αλλά διεθνώς ανακαλύπταμε ότι είχαμε ένα παγκόσμιο σύνολο χρηματοροών και χρειαζόμασταν παγκόσμια εποπτεία» (Guardian 17-3-2009). Τι ατυχία! Ο άνθρωπος που καθόταν στο κέντρο της παγκόσμιας απορρύθμισης, το Λονδίνο, «ανακάλυπτε», με κάποια καθυστέρηση αλήθεια, ότι δυστυχώς το χρήμα είχε διεθνοποιηθεί, ότι υπήρχαν κάτι φορολογικοί παράδεισοι εκεί έξω από τις ακτές του, τα νησιά Μαν... Το 2005 περφηανευόταν ότι έκανε την ρύθμιση «αόρατη», ενώ το 2008-2009 ήθελε να πιστέψουμε, ότι αυτός είχε επιβάλει εγχώρια ρύθμιση των χρηματαγορών κ.λπ., αλλά τι κρίμα του διέφυγε ότι αυτές ήταν εδώ και 30-40 χρόνια διεθνοποιημένες και ήδη από 20 χρόνια παγκόσμιες...

γιατί επέτρεψαν στους «μάγους» της Γουόλ Στριτ να βγάλουν τους δηλητηριώδεις λαγούς από τα καπέλα τους. Να απολογηθούν, γιατί μας έκαναν πλύση εγκεφάλου με τις υποτιθέμενες δυνατότητες των αγορών για αυτορρύθμιση. Γιατί εκπαίδευσαν μια γενιά οικονομολόγων, για 20-25 χρόνια, με παραμύθια αυτορρύθμισης. Γιατί κόντεψαν να εξαλείψουν, γνώση που συσσωρευόταν για πάνω από 100 χρόνια, μαρξιστικής, σοσιαλιστικής και κεϋνσιανής κατεύθυνσης, που παρατηρούσε την κρισιακή συμπεριφορά των αγορών και προωθούσε μέτρα διόρθωσης ή αντικατάστασής τους.

Συνοψίζουμε: Οι «ψυχολογικές» ερμηνείες της κρίσης τύπου απληστίας, δολιότητας, ανεντιμότητας κ.λπ., όχι μόνο δεν επαρκούν, αλλά πολύ περισσότερο συγκαλύπτουν τα αληθινά αίτια της και φυσικά οδηγούν σκόπιμα ή όχι σε λάθος δρόμους διαφυγής. Οι χρήστες τους ακόμα και χθες θεωρούσαν ότι είτε δεν υφίσταται θέμα απληστίας ή δολιότητας, είτε και αν ακόμα αυτά τα «ανθρωπολογικά» χαρακτηριστικά πράγματι παρατηρούνταν, η δυνατότητα αυτορρύθμισης, αυτο-ίασης των χρηματαγορών, δεν θα επέτρεπε στα δυσμενή αυτά χαρακτηριστικά να εξαπλωθούν και διαμορφώσουν το σύνολο της αγοράς.

«Τεχνοκρατικές» ερμηνείες της κρίσης

Αποκλείσαμε τις «ψυχολογικού» τύπου ερμηνείες διότι συγκαλύπτουν την ευθύνη και τις σκοπιμότητες αυτών που μας είπαν ότι δεν ενοχλεί η απληστία και η δολιότητα, αφού οι αγορές μπορούν να «ξεσκαρτάρουν» τέτοιες συμπεριφορές, ή να τις χρησιμοποιήσουν προς «όφελος όλων και ζημίαν ουδενός» (παλιότερη εκδοχή του... win win). Υπάρχουν και άλλες ερμηνείες, πιο «τεχνοκρατικές». Στηρίζονται συχνά (όχι πάντα) στην διάπραξη σφαλμάτων από τις Αρχές.

1) Αύξηση πολυπλοκότητας

Παράδειγμα σφαλμάτων που δεν εντοπίζονται στις αρχές, είναι η ερμηνεία που αποδίδει την κρίση στην αύξηση της πολυπλοκότητας των χρηματοπιστωτικών προϊόντων και αγορών. Ακόμα και από τους υποστηρικτές της, παρατίθεται υποστηρικτικά, γιατί δεν ερμηνεύει του πως όλα τα σφάλματα, εστιάζονταν μονομερώς, «έγερναν» προς την πλευρά της δημιουργίας πλασματικής αξίας προς όφελος των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Ελλείπει τέτοιας θεωρίας, τα περί των επιπτώσεων της πολυπλοκότητας στο ξέσπασμα της κρίσης, συρρικνώνονται στο ότι η (αυθόρμητη ή επινοημένη) πολυπλοκότητα χρησιμοποιήθηκε για εκμετάλλευση αρχικά και απόκρυψη στην συνέχεια της δεινής θέσης στην οποία περιήλθαν. Ουσιαστικά, η περί πολυπλοκότητας θέση, ανάγεται στην περί έλλειψης εμπιστοσύνης λόγω δολιότητας «ψυχολογική» ερμηνεία της κρίσης, ή στην περί αποτυχίας των ρυθμιστικών αρχών για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

2) Επεκτατική νομισματική πολιτική στις ΗΠΑ, μετά το 2001

Μια πιο πολλά υποσχόμενη «τεχνοκρατικού» τύπου ερμηνεία, ανάγει την κρίση στην υπερβολικά επεκτατική νομισματική πολιτική με απανωτές χωρίς προηγούμενο μειώσεις επιτοκίων που ακολούθησε ο Γκρίνσπαν γύρω το 2001 για να αποτρέψει την ύφεση στις ΗΠΑ, μετά το ξεφούσκωμα των χρηματιστηρίων, της περίφημης «νέας οικονομίας», των dot. com κ.λπ. Αν και αποδείχθηκε αρχικά επιτυχής, δευτερογενώς οδήγησε στην δημιουργία της κολοσσιαίας στεγαστικής φούσκας (και όχι μόνο), που πυροδότησε την σημερινή κρίση. Και η ερμηνεία αυτή είναι φαινομενικά ορθή. Τα γεγονότα συνέβησαν κατ' αυτήν την σειρά. Αλλά όπως και με τις άλλες ερμηνείες παραδέχεται λιγότερα απ' όσα συγκαλύπτει. Γιατί ο Γκρίνσπαν μείωσε τα επιτόκια σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα; Γιατί δεν ακολούθησε μια πιο μετριοπαθή προσέγγιση; Το λάθος αποκλείεται. Αυτό που τον ώθησε, ήταν το διαφαινόμενο μέγεθος του προβλήματος. Ο Γκρίνσπαν στα 2000-1 αγόραζε χρόνο. Αντί να υποστούν οι ΗΠΑ τις κρισιακές συνέπειες της χρηματιστηριακής φούσκας, η πολιτική του δημιούργησε μια ακόμα μεγαλύτερη (αν είναι δυνατόν), των ακινήτων. Αλλά δεν φτάνει να διαπιστώσουμε ότι οι ενέργειες του Γκρίνσπαν, απλά στόχευαν στην μετάθεση της κρίσης και στο «απελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο». Πώς δεν έτυχε 5-6 χρόνια ο Γκρίνσπαν και άλλα 2-3 ο Μπερνάνκυ, αλλά και οι κυβερνήσεις των Μπους, Μπλερ, κ.λπ. να μην βλέπουν την πελώρια στεγαστική φούσκα που ολόκληρος ο κόσμος έβλεπε και να μην την ξεφουσκώνουν ομαλά; Το έβλεπαν αλλά δεν έκαναν τίποτα, διότι τίποτα δεν μπορούσε να γίνει, πέραν της μεταφοράς στο μέλλον. Δεν υπήρχε ομαλός δρόμος αποτροπής της κρίσης.

3) Υπεραφθονία παγκόσμιων αποταμιεύσεων

Μια συμπληρωματική τεχνοκρατική ερμηνεία της κρίσης, αποδίδει το πρόβλημα στην υπεραφθονία παγκόσμιων αποταμιεύσεων (global savings glut κατά τον εισηγητή της έννοιας Μπερνάνκυ). Υποστηρίζει, ότι όταν κατά το 2004-2005 η FED αύξησε τα βραχυχρόνια επιτόκια για να εμποδίσει την πιστωτική επέκταση και αποτρέψει την στεγαστική φούσκα απέτυχε, διότι οι αγορές δεν την ακολούθησαν. Παραδόξως τα αγοραία μακροχρόνια επιτόκια παρέμειναν χαμηλά. Το φαινόμενο αποδόθηκε κυρίως στην αλλαγή πολιτικής των ασιατικών χωρών μετά την κρίση του 1997-8. Για να αποφύγουν την επανάληψη επιθέσεων στο νόμισμά τους και ανεξέλεγκτων εκροών, συσώρευσαν τεράστιους πόρους, τους οποίους στην συνέχεια τοποθέτησαν κυρίως στην αμερικανική αγορά χρέους. Λόγω ανατίμησης του πετρελαίου και οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες βρέθηκαν με αυξημένους πόρους και τοποθετήθηκαν αναλόγως. Στην συνέχεια, τα πλεονάζοντα κεφάλαια φάχνοντας επικερδείς τοποθετήσεις σε συνθήκες μειούμενης απόδοσης, αγόρασαν ενυπόθηκα δάνεια υψηλού κινδύνου (τα υπόλοιπα είναι γνωστά). Όπως κάθε ερμηνεία που εξετάσαμε και αυτή περιέχει στοι-

χεία αλήθειας. Αλλά δεν μας λέει τι ανάγκασε τις χώρες να υπερ-συσσωρεύσουν αποθεματικά κεφάλαια. Τι τις υποχρέωσε να μην τα τοποθετήσουν σε έργα στο εσωτερικό τους (δόξα τω Θεώ υπήρχαν ζωτικές ανάγκες να ικανοποιηθούν, αντί να χαραμίζονται, δανείζοντας στο γάμο του καραγκιόζη κερδοσκόπους ή αναξιόχρεους Αμερικανούς καταναλωτές και βοηθώντας τον μέχρι σκασμού πλουτισμό των ληστών-τραπεζιτών (banksters χαρακτηρίζονται προσφυώς στις ΗΠΑ); Αυτή η ξεδιάντροπα αθωωτική του αμερικανικού κατεστημένου θέση δεν λέει τίποτα, διότι θα έπρεπε να αναφερθεί στις δομικές δυσλειτουργίες της παγκοσμιοποίησης και στον κεντρικό ρόλο του δημόσιου και χρηματοπιστωτικού τομέα των ΗΠΑ στην επιδείνωσή τους. Αν τα πλεονάζοντα κρατικά κεφάλαια στρέφονταν στην εσωτερική ανάπτυξη που θα οδηγούσε σε αυξήσεις μισθών των πενομένων εργατών, το διεθνές κεφάλαιο θα εγκατέλειπε την χώρα που το αποτολμούσε. Αν κάποιες χώρες επεδίωκαν να συνεννοηθούν, θα τους τραβούσαν το αφτί ότι παρεμβαίνουν και διαταράσσουν τους ουράνιους νόμους της αγοράς. Ακόμα δεν μας λέει ποιοι επινόησαν αυτά τα απατεωνίστικα χρηματοπιστωτικά προϊόντα στα οποία κατέφυγαν και οι χώρες της Ασίας, ποιοι υπήρξαν ελαστικοί στον έλεγχό τους και γιατί.

4) Αποτυχία των ρυθμιστικών αρχών

Θα ασχοληθούμε με την περίπου προφανή θέση περί αποτυχίας των ρυθμιστικών αρχών. Κατ' ουσίαν δεν είναι ερμηνεία, αλλά παρατήρηση της κρίσης. Ερμηνεία γίνεται από την στιγμή που δεν αποδίδει την αποτυχία σε λίγο πολύ τυχαία λάθη (π.χ. στην κατάργηση το 1999 του νόμου Glass-Steagall του 1933 που απαγόρευε την συγχώνευση επενδυτικών και τυπικών τραπεζικών εργασιών), ή στην αυξημένη δυνατότητα λόμπινγκ του χρηματιστικού κεφαλαίου, αλλά προχωρούσε στο γιατί συμβαίνουν αυτά. Η συνήθης προσέγγιση του ακαδημαϊκού κατεστημένου είναι η «λαθολογία» για τα την νεοφιλελεύθερη πτέρυγα του αφορώντα και η επίκριση της φιλελεύθερης ιδεολογίας περί δυνατότητας αυτορρύθμισης των αγορών από την κεϋνσιανή. Το πρόβλημα με την κεϋνσιανή ερμηνεία, είναι ότι δυσκολεύεται να ερμηνεύσει την στροφή προς την απορρυθμιστική ιδεολογία των τελευταίων ετών και συχνά την αποδίδει σε απλά λάθη. Παρακάτω θα δούμε τους λόγους της στροφής.

Ερμηνεία της κρίσης στην βάση του χρέους και της υπερ-συσσώρευσης

Απορρίψαμε τις «ψυχολογικές» και «τεχνοκρατικές» ερμηνείες της κρίσης. Ποια είναι τα πραγματικά αίτια της; Τα τελευταία 20-25 χρόνια η οικονομική θεωρία και πολιτική, επανέφερε τα κέρδη σε περίοπτη θέση. Για πολλά χρόνια, δεν ήταν έτσι. Η ανεργία, η αναδιανομή του εισοδήματος, η ενεργός ζήτηση και

η κρατική ρύθμιση των αγορών, θεωρούνταν ίσα ή κεντρικότερα θέματα από την μεγιστοποίηση των κερδών. Γιατί είχαμε αυτή την θεαματική, όσο και θεματική μετατόπιση; Για να απαντήσουμε, θα γυρίσουμε στα τέλη '60, αρχές '70. Οι νικήτριες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ΗΠΑ και ΗΒ, βρίσκονταν σε καθεστώς δίδυμης απειλής. Απειλής εσωτερικής από το ανερχόμενο εργατικό και νεολαιίστικο κίνημα με απαιτήσεις για καλύτερες αμοιβές και κοινωνικές υπηρεσίες, όσο και εξωτερικής από τον ανταγωνισμό των ηττημένων, της Γερμανίας και Ιαπωνίας ιδίως, που εκτόπιζαν τις αγγλοσαξονικές χώρες από αγορές που κυριαρχούσαν (π.χ. αυτοκινητοβιομηχανία). Η διπλή αυτή απειλή ελάττωσε δραστηρικά τα κέρδη τους και αν δεν απαντούσαν επιτυχημένα, θα οδηγούσε στην απώλεια της για πάνω από ένα αιώνα παγκόσμιας κυριαρχίας τους⁸. Το '70 και '80, η αγγλοσαξονική ελίτ, επινόησε και επέβαλε σειρά δραστηκών μέτρων με σκοπό να ανατρέψει την παρακμή της, με κεντρικό άξονα την επαναφορά των κερδών σε επίπεδα επαρκή για την επικράτηση στον διεθνή ανταγωνισμό. Ενδεικτικά: Κατάργηση των συμφωνιών του Μπρέτον Γουντς που προνοούσαν για σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, οπότε δόθηκε η δυνατότητα χειρισμού προς όφελός τους. Π.χ. το 1985 με την συμφωνία της Πλάζα, το δολάριο υποτιμήθηκε δραστηκά έναντι του γιεν με αποτέλεσμα η εξαγωγική οικονομία της Ιαπωνίας να οδηγηθεί σε στασιμότητα. Η κατάργηση του προστατευτισμού, με αποτέλεσμα μεταφορά των βιομηχανιών προς τις «τίγρεις» της Ανατολικής Ασίας, τις πρώην «υπαρκτοσοσιαλιστικές» χώρες, την Κίνα, την Ινδία. Συνέπεια αυτών ήταν η κάμψη του εργατικού κινήματος και η στασιμότητα των μισθών από τα τέλη του '70, ιδίως στις ΗΠΑ. Η απελευθέρωση των κινήσεων κεφαλαίων, προς άγρα κερδών, οσοδήποτε βραχυχρόνιας διάρκειας, υπήρξε άλλο ένα μέτρο που στόχευε στην επαναφορά των κερδών. Η αλίευση κέρδους από τον κρατικό τομέα μέσω ιδιωτικοποιήσεων και απορρύθμισης που υποβάθμισε την ποιότητα-ποσότητα των παρεχόμενων κρατικών παροχών αλλά αύξησε τα κέρδη, ήταν ένα ακόμα μέτρο.

8. Υπήρξε και τρίτη απειλή: Υπερτονίστηκε από τους νεοφιλελεύθερους και κυριάρχησε στην φιλολογία της περιόδου. Αναφερόμαστε στη γραφειοκρατική σκλήρυνση, στην εκμετάλλευση παροχών του κράτους πρόνοιας από ομάδες συμφερόντων (εντός και εκτός του), στην υπαρπαγή κοινωνικού πλεονάσματος από εν μέρει αργόσχολες, αλλά στρατηγικά τοποθετημένες ομάδες κ.λπ., με αποτέλεσμα την στάσιμη ποιοτικά παροχή κρατικών υπηρεσιών, αλλά με αύξον κόστος. Με τα νεοφιλελεύθερα μέτρα φάνηκε ότι κάποια απ' αυτά αντιμετωπίστηκαν π.χ. μέσω ιδιωτικοποιήσεων, απελευθέρωσης του ανταγωνισμού κάπως (αλλά όχι εντελώς: Η «απελευθέρωση» των αερογραμμών και των τηλεπικοινωνιών τουλάχιστον έως ότου μονοπωληθούν σε ικανό βαθμό οδήγησε συχνά σε βελτιωμένες και φτηνότερες υπηρεσίες στην Δύση, όπου η τεχνολογική ανανέωση, οι έλεγχοι από τις εξουσιοδοτημένες Αρχές, την ακαδημαϊκή οικονομολογική κοινότητα, τελικά από την Δημοκρατία, παρέμειναν ενεργοί: αντίθετα σε άλλους τομείς όπως οι σιδηρόδρομοι, το νερό και γενικά στον τρίτο κόσμο υπήρξαν τραγικές αποτυχίες). Πάντως το κύριο αποτέλεσμα ήταν ο περιορισμός του εθνικού εισοδήματος που μέσω φορολογίας πήγαινε στις κοινωνικές παροχές, με αποτέλεσμα ενίσχυση των κερδών.

Συνοψίζουμε: Κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες, απελευθέρωση αγορών και χρήματος, απορρυθμίσεις και αποκρατικοποιήσεις και όλα αυτά συνδυασμένα με την επιλεκτική επαναφορά ψηγμάτων της παλιάς φιλελεύθερης ιδεολογίας, αποτέλεσαν τον νεοφιλελευθερισμό. Επανέφερε την κερδοφορία των παλιών ελίτ και την εξουσία τους επί των υπολοίπων; Μπορούμε να πούμε, ότι χωρίς αυτόν, η κυριαρχία του αγγλοσαξονικού καπιταλισμού, θα ήταν παρελθόν εδώ και 30 χρόνια. Άρα δεν πρέπει να θεωρείται αποτυχημένη η πολιτική αυτή, σύμφωνα με τους στόχους τους. Βέβαια, είχε πολλές παρενέργειες: Επιδείνωση της παγκόσμιας οικολογικής κρίσης (οι μεταφερθείσες βιομηχανίες, λειτούργησαν με ανύπαρκτα περιβαλλοντικά κριτήρια), συχνές επισιτιστικές κρίσεις, σχετική κυρίως επιδείνωση της θέσης των Δυτικών εργαζόμενων τάξεων, αλλά και σε πλανητική κλίμακα εκρηκτική αύξηση των ταξικών, κρατικών και περιφερειακών ανισοτήτων και ανισορροπιών (π.χ. του εμπορικού ελλείμματος των ΗΠΑ), ατομικιστική εξαχρείωση και πολέμους⁹. Ο νεοφιλελευθερισμός πέρα από τα λοιπά δυσάρεστα παραπροϊόντα ευθύνεται και για ένα βασικότερο: αυτό κυρίως ερμηνεύει την παρούσα κρίση. Πρόκειται για την δημιουργία και διαρκή εξάπλωση του χρέους. Ποιου χρέους; Κάθε είδους: Αρχικά στο '70 και το '80 του κρατικού χρέους, όταν διαδοχικά σχέδια ανάκαμψης μέσω ελλειμματικής ζήτησης, είχαν σαν αποτέλεσμα αύξηση του δημόσιου χρέους. Στην συνέχεια του επιχειρηματικού και του ιδιωτικού χρέους: Στεγαστικού, καταναλωτικού και πιστωτικών καρτών¹⁰. Όπως προαναφέραμε, η πολιτική των αγγλοσαξωνικών ελίτ τα τελευταία 30-35 χρόνια, στόχευε στην αναδιανομή προς τα πάνω των κερδών και πέτυχε. Τα λαϊκά στρώματα γνώρισαν στασιμότητα και συρρίκνωση των εισοδημάτων τους. Προσπαθώντας να συμβαδίσουν με τα συντρέχοντα σε εποχή ατομικοποίησης και καταναλωτισμού χρεώθηκαν, με το εκρηκτικά αναπτυσσόμενο χρηματοπιστωτικό σύστημα πρόθυμα συμπράττον με το αζημίωτο. Ήταν ακριβώς η υπερχρέωση των εργαζόμενων τάξεων που επέτρεψε στον νεοφιλελευθερισμό να βαδίζει με επιτυχία ανάμεσα στην Σκύλλα της έλλειψης επαρκούς ζήτησης, μιας και χωρίς χρέωση δεν θα υπήρχε αρκετή καταναλωτική ζήτηση και στην Χάρυβδη της κοινωνικής αναταραχής, εφόσον χωρίς χρέωση θα γινόταν άμεσα ορατή η επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Η

9. Δεν επιχειρώ εδώ μια πλήρη αποτίμηση της περιόδου. Γιατί τότε θα έπρεπε να αναφερθώ και στα θετικά της όπως π.χ. η πληροφορική επανάσταση που αν και οι βάσεις της είχαν ήδη τεθεί προγενέστερα, όμως εξαπλώθηκε αυτά τα χρόνια.

10. Το αποτέλεσμα της αυξανόμενης συσσώρευσης χρέους, ήταν η ανάπτυξη μιας νεοφανούς δευτερογενούς αγοράς χρέους, με στόχο την εξασφάλιση από τους εγγενείς κινδύνους του (αδυναμία εξυπηρέτησης κ.λπ.) και την εκμετάλλευση του προς άγρα υπερκερδών. Έτσι είδαμε την εμφάνιση και καρκινικό πολλαπλασιασμό διάφορων «προϊόντων» του χρέους: Τις MBS, τα CDS, τα δομημένα ομόλογα και όλα αυτά που ονομάστηκαν χαρακτηρισικά τοξικά ομόλογα. Φυσικά, τοξικά δεν ήταν τα ομόλογα αλλά το χρέος και ιδίως η αδυναμία αποπληρωμής του, συνδυασμένα κλεπτοκρατικά.

ανάπτυξη των τελευταίων 30 χρόνων βασισμένη στην υπερχρέωση, είναι μια ανάπτυξη με κοντά ποδάρια. Το τέλος θα είχε επέλθει νωρίτερα, επί Κλίντον, αν τα ουρανοκατέβαστα κέρδη της πτώσης του υπαρκτού σοσιαλισμού και της εισόδου της Κίνας και Ινδίας στην παγκόσμια αγορά δεν έδιναν ένα περιθώριο 15 ετών (η παγκόσμια εργατική τάξη διπλασιάστηκε αυτά τα χρόνια με δυσμενή αποτελέσματα στους μισθούς και ευμενή στα κέρδη)¹¹. Το πλιάτσικο της ΕΣΣΔ και των λοιπών χωρών του «υπαρκτού», επέτρεψε την μεταφορά τεράστιων πόρων στην Δύση που αν και δεν μοιράστηκε ευρύτερα (κάθε άλλο), αύξησε κάπως την περιουσία μεσαίων στρωμάτων. Ενώ η ελαχιστοποίηση του κόστους παραγωγής ειδών πλατιάς κατανάλωσης, λόγω της παραγωγής στην Κίνα, την Ινδία κ.λπ., άμβλυσε τις αντιρρήσεις των δυτικών μαζών έναντι της παγκοσμιοποίησης. Το πλιάτσικο και η μεταφορά της παραγωγής άμβλυναν τις αντιρρήσεις αρχικά αλλά τελικά επιδείνωσαν την κατάσταση. Συσσώρευσαν επιπλέον των κεφαλαίων από την προς τα πάνω εσωτερική αναδιανομή που πήρε την μορφή χρέους και τα κεφάλαια από το διεθνές πλιάτσικο και την μεταφορά της παραγωγής στον τρίτο κόσμο και οδήγησαν το καπιταλιστικό σύστημα σε μια γιγαντιαία κρίση υπερ-συσσώρευσης. Κρίση υπερ-συσσώρευσης που οφείλεται στον τρόπο δόμησης του νεοφιλελευθερισμού που δεν επιτρέπει την ενίσχυση του εισοδήματος και της κατανάλωσης των λαϊκών τάξεων στη Δύση, και του συνόλου σχεδόν του τρίτου κόσμου, αλλά που παράλληλα δεν έχει καταφέρει συντριπτική ήττα (του τύπου του Μεσοπολέμου στην Γερμανία) εναντίον τους και είναι αναγκασμένος να υποκρίνεται ότι αντιλαμβάνεται τα αιτήματά τους. Τα ψέματα όμως τελείωσαν. Η διαρκής καταλήστευση του τρίτου κόσμου και η υπερχρέωση των δυτικών εργαζομένων τάξεων δεν μπορούσε να συνεχιστεί. Η φούσκα του παγκόσμιου χρέους έσκασε. Η κρίση υπερ-συσσώρευσης έδειξε το άσχημο πρόσωπό της. Τα υπερκέρδη δεν μπορούν να γεννούν επιπλέον κέρδη από το πουθενά. Παρά την απίστευτη ευρηματικότητα του αγγλο-αμερικανικού – εβραϊκού χρηματοπιστωτικού συστήματος της Γουολ Στριτ και Σίτυ¹² στην επινόηση τρόπων μασκαρέματος - απόκρυψης των κινδύνων του χρέους και αύξησης των κερδών, στο τέλος αυτό επέβαλε την τρομακτική παρουσία του. Ο μόνος τρόπος για να γεννούν τα υπερκέρδη και άλλα κέρδη, ήταν τα διαδοχικά επικερδή φουσκώματα και ξεφουσκώματα περιουσιακών στοιχείων: Ανατολική Ασία 1997-8, παγκόσμια χρηματιστήρια 2000-1, ακίνητα 2000-2006, «εξωγήινα» χρηματοπιστωτικά προϊόντα 2000-2008, πετρέλαιο 2006-2008, πρώτες ύλες-τρόφιμα

11. Για την παρένθεση Κλίντον, όπου το δημόσιο, το ιδιωτικό και το επιχειρηματικό χρέος (με εξαίρεση του χρέους των επιχειρήσεων του χρηματοπιστωτικού τομέα) παρέμειναν στάσιμα ή μειώθηκαν, πέρα από το πλιάτσικο του υπαρκτού και την παγκοσμιοποίηση, σημαντικό ρόλο έπαιξε η πληροφορική επανάσταση που οδήγησε σε αξιόλογη αύξηση της παραγωγικότητας για λίγα χρόνια γύρω στο 1995 και στην οποία κυριάρχησαν οι ΗΠΑ.

12. Αυτού που με γλαφυρότητα ονομάζει σκιώδες τραπεζικό σύστημα ο Peter Cowan (New Left Review 55, January-February 2009).

2007-2008 κ.λπ. Έτσι το φουσκωμένο «σκιώδες τραπεζικό σύστημα», μασκάρει και ανέβαλε την σοβούσα κρίση χρέους, υπερ-συσσώρευσης και αξιοπιστίας του. Δεν φοβούνται ιδιαίτερα: το υπερσυγκεντρωμένο, διογκωμένο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο από την 30ετή κραιπάλη, με χρήση των δυνατοτήτων υπερμόχλευσης, επετύγγανε σχεδιασμένη συγκέντρωση πυρός για να δημιουργήσει, εκμεταλλευθεί και ανώδυνα (γι' αυτό) αποχωρήσει και προχωρήσει στην δημιουργία νέας φούσκας. Βέβαια, με την τελευταία κρίση τα πράγματα δεν πήγαν τόσο καλά (ενδέχεται να υπήρξε ρήξη στο εσωτερικό του: Δες το τέλος της Lehman). Το ξεφούσκωμα βρήκε αυτό τον εσμό φορτωμένο με χαρτιά μηδαμινής σχεδόν αξίας. Αυτή είναι η ερμηνεία της κρίσης: Πρόκειται για κρίση υπερσυσσώρευσης κυρίως χρέους γιγαντιαίων διαστάσεων που δεν μπορεί απ' ότι δείχνουν τα πράγματα να συνεχιστεί άλλο. Το χρέος πρέπει να εξοφληθεί, τα αποτελέσματα της διαδικασίας να αναληφθούν και από το ποιος θα αναλάβει το κύριο βάρος θα εξαρτηθεί η πορεία του κόσμου.

Σενάρια Λύσεων

1) Αριστερή, δημοκρατική έξοδος από την κρίση

Θα δούμε δύο σενάρια εξόδου. Το πρώτο το ονομάζω αριστερό σενάριο, το δεύτερο δεξιό, ενδεχομένως πολεμικό. Το πρώτο: Αν η ανάλυσή μας της κρίσης αληθεύει, η λύση θα προκύψει μέσω ανακατανομής. Το βάρος του υπερ-συσσωρευθέντος χρέους πρέπει να πέσει στις πλάτες των αγγλο-αμερικανικό-εβραϊκών ελίτ, ως ένα βαθμό και των ενδιαμέσων τάξεων, καθώς και στην παγκοσμιοποιημένη ελίτ που προσδέθηκε στο άρμα τους. Απαιτείται αναδιανομή εσωτερική προς τα κάτω στην Δύση προς εξουδετέρωση της 30ετούς αντίθετης κίνησης. Θα σημαίνει ένα μείζονα επαναπροσδιορισμό ταξικών σχέσεων στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη υπέρ των εργαζόμενων τάξεων. Θα απαιτήσει αναδιανομή χρήματος και ισχύος πλανητικής κλίμακας, υπέρ των χωρών που υπέστησαν το πλιάτσικο και υπέρ των παραγωγών του τρίτου κόσμου. Θα επαναφέρει τις δυτικές χώρες σε πιο δημοκρατική κατεύθυνση αναστρέφοντας την μακρά ολιγαρχική-αυτοκρατορική εκτροπή. Παράλληλα, συμβαδίζει με την ανάδυση ενός πολυπολικού κόσμου, όψεις του οποίου επεσήμανε πρόσφατα ακόμα και ο υπουργός Οικονομίας της Γερμανίας, οι αναδυόμενοι ηγέτες της Λατινικής Αμερικής Τσάβες, Μοράλες, Λούλα, για να μην μιλήσουμε για την Ρωσία, την Κίνα και το Ιράν. Μικρές ελπίδες γέννησε η εκλογή Ομπάμα και ιδίως το στα σπάργανα κίνημα υποστήριξης. Χρειάζεται όμως πολύ περισσότερο απ' αυτό και δυστυχώς δεν υφίσταται. Τον Ομπάμα έσπευσε να καταβροχθίσει η κυρίαρχη ελίτ επιβάλλοντας παντού ανθρώπους της: Στην οικονομία, στο στρατό, στην διπλωματία. Χειρότερα δείχνουν τα πράγματα στην Ευρώπη, η κρίση οδηγεί προς τα δεξιά:

Ενίσχυση Μπερλουσκόνι και Μέρκελ, πιθανή επάνοδος συντηρητικών στην Βρετανία, ανυπαρξία σοβαρών αριστερών εναλλακτικών δυνατοτήτων παντού αλλού (Γαλλία, Ισπανία, Ανατολική Ευρώπη, Ελλάδα)¹³. επανεμφάνιση ισχυρής ακροδεξιάς. Επιπλέον, πρόβλημα υπάρχει με τις δυνάμεις που είναι η ενεργούσα αντιπολίτευση σε πολλά μέρη του πλανήτη. Οι ισλαμικές δυνάμεις πέτυχαν το εκπληκτικό κατόρθωμα να ανακόψουν την αυτοκρατορική επέλαση, αλλά αδυνατούν να το κεφαλαιοποιήσουν. Παραμένουν συχνά (αλλά όχι αποκλειστικά: Παράδειγμα η Χεζμπολάχ και η Χαμάς) προσκολλημένες στο παρελθόν αποτυγχάνοντας να ενώσουν και συνεγείρουν τους λαούς τους στο Ιράκ, Πακιστάν, Αίγυπτο, Αφγανιστάν και αλλού. Αλλού, όπως στην Κίνα, στην Ρωσία και πιο πολύ στην Ινδία, στην Βραζιλία η αβεβαιότητα επικρατεί. Η ελίτ των χωρών δεν έχει αποφασίσει την μελλοντική πορεία. Αμφιταλαντεύεται. Ένα βήμα απεξάρτησης από την Δύση, ακολουθείται από δύο βήματα προσκόλλησης. Πιο πολλές ελπίδες για αριστερή διέξοδο στην κρίση γεννά η Λατινική Αμερική. Εφόσον δεν κατασταλεί εξωτερικά από τις ΗΠΑ και δεν εκφυλιστεί εσωτερικά (διαφθορά, γραφειοκρατικοποίηση κ.λπ.), μπορεί να αποτελέσει (ή διευκολύνει να αναδυθεί) μια νέα εποχή στον ανθρώπινο πολιτισμό. Τέλος, θα αναφερθώ στο μεγαλύτερο εμπόδιο της αριστερής λύσης. Εφόσον θα οδηγήσει στο τέλος 500 χρόνια δυτικής κυριαρχίας, αναπόφευκτα προσκρούει σε κατεστημένες φοβίες και συμπλέγματα του δυτικού ανθρώπου, που θα χρησιμοποιήσει προς όφελός της η παγκοσμιοποιημένη ελίτ με προώθηση των σχεδιασμών της. Παρακάτω θα δούμε πώς.

2) Δεξιά, ολιγαρχική-αυτοκρατορική λύση της κρίσης

Η αριστερή εξέλιξη, δεν είναι αρεστή στην κυρίαρχη παγκόσμια ελίτ και θα προσπαθήσει να την αποτρέψει. Πώς; Τα σχέδια Πόλσον, Γκέιτνερ, αλλά και τα ευρωπαϊκά και ελληνικό αντίστοιχο, δείχνουν τον δρόμο: Διάσωση του υπερσυσσωρευμένου χρηματιστικού κεφαλαίου, κάτι που αρχικά σημαίνει βοήθεια να πραγματοποιηθούν, έστω μειωμένα τα τεράστια λογιστικά κέρδη που κατέγραψε με τα παιχνίδια των τελευταίων χρόνων. Αποφυγή έστω και προσωρινής εθνικοποίησης των τραπεζών που θα ανοίξει (μεταξύ άλλων) κύκλο αποκαλύψεων για τις όχι και τόσο νόμιμες διαδρομές και μεθόδους του. Ελάχιστη, για λόγους εντυπώσεων και για στοιχειώδη εξορθολογισμό αύξηση των ρυθμιστικών παρεμβάσεων στο έργο του, όχι από διεθνή όργανα, αλλά από το αμερικανικό κράτος κυρίως. Μεταφορά βαρών στον φορολογούμενο πολίτη μέσω κρατικής

13. Θα μπορούσε να χαραχθεί μια ιστορική αναλογία με τον μεσοπόλεμο, όπου τον ρόλο της Αγγλίας (καθεστωτικής δύναμης) έχει τώρα η Αμερική, ενώ η Ευρώπη αντικαθιστά την Γερμανία (προς τα δεξιά αναθεωρητική δύναμη), και τη θέση της διωκόμενης εργατικής τάξης οι μετανάστες.

υπερχρέωσης, διότι τα πακέτα στήριξης που λαμβάνονται από τις επιμέρους χώρες δεν χρηματοδοτούνται από τους κατέχοντες, αλλά με επιπλέον κρατική χρέωση και στην περίπτωση των ΗΠΑ και από πληθωριστικό χρήμα¹⁴. περαιτέρω υπερχρέωση νοικοκυριών και επιχειρήσεων. Τι άλλο είναι η παροχή διευκολύνσεων προς τις τράπεζες για παροχή στεγαστικών καταναλωτικών και επιχειρηματικών δανείων; Αυτή η πολιτική θα αποτύχει. Περάσαμε τα όρια αντοχής των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων, στην Ελλάδα και διεθνώς. Κανένας λογικός καταναλωτής και επιχειρηματίας δεν θα χρεωθεί παραπάνω, υπό τις παρούσες συνθήκες, ακόμα και αν οι όροι χρέωσης είναι καλοί, εκτός αν δεν έχει άλλη επιλογή. Αλλά τότε δεν είναι αξιόχρεος και στην πρώτη ευκαιρία αυτό θα οδηγήσει σε νέα κρίση χρέους. Επιπλέον, τα υπερσυσσωρευμένα κεφάλαια δεν βρίσκουν επικερδή διέξοδο εκτός ίσως στα διογκούμενα διεθνή κρατικά και μη ελλείμματα και χρέη¹⁵, που ίσως εξελιχθούν στην νέα παγκόσμια φούσκα. Αλλά και δεν καταστρέφονται σε ικανοποιητικό βαθμό, χάρις στην επιχειρούμενη διάσωση τους με τα σχέδια Πόλσον, Γκέιτνερ και τις διανοιγόμενες μη παραγωγικές διεξόδους προς τα κρατικά υπερ-χρέη. Παραγωγικού τύπου τοποθέτησή τους δεν φαντάζει δυνατή με την παρούσα κατανομή ισχύος μεταξύ τάξεων, εθνών και περιφερειών του πλανήτη. Επιπλέον, η «πράσινη» προοπτική Ομπάμα δεν μπορεί να αξιοποιήσει επικερδώς πλεονάζοντα τρις δολάρια, εξάλλου είναι μεσο-μακροχρόνιας στόχευσης. Άλλη παραγωγική προοπτική μακράς εμβέλειας, (π.χ. βιοτεχνολογία) δεν είναι επί του παρόντος διαθέσιμη. Ας δούμε την προοπτική: Η συνεχιζόμενη κρίση υπερ-συσσώρευσης οδηγεί το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο σε αναζητήσεις, τοποθέτηση, κατασκευές νέων φουσκών· περαιτέρω χρεώσεις νοικοκυριών και κρατών σε περιβάλλον στασιμότητας. Δεν ακούγεται πολύ ελκυστική. Αν μετά μια σύντομη ανάπαυλα με τα μέτρα Ομπάμα κυρίως η κάμψη της ζήτησης επιμείνει, κάτι αναμενόμενο αφού η χρέωση μάλλον θα επιδεινωθεί και χωρίς αξιόλογη αναδιανομή πλούτου εσωτερική και διεθνή, η κρίση θα ενταθεί και πρέπει να περιμένουμε τα χειρότερα και να προετοιμαζό-

14. Συνήθως, η έκδοση πληθωριστικού χρήματος ακολουθείται από υποτίμηση στο εξωτερικό και πληθωρισμό στο εσωτερικό, που οδηγεί σε ανταγωνισμό διεκδικήσεων μεταξύ τάξεων. Επιπλέον, τα χρέη που εκδίδονται στο νόμισμα επιβαρύνονται με αυξημένα επιτόκια. Ο ανωτέρω συνδυασμός συνήθως αποτρέπει την διαδικασία του πληθωριστικού χρήματος. Με τις ΗΠΑ η ακολουθία αυτή δεν πραγματοποιείται. Ούτε σημαντική υποτίμηση του νομίσματός της έγινε, ούτε τα επιτόκια των χρεών της αυξάνονται, διότι η Κίνα και οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες του κόλπου, αδυνατούν να μεταφέρουν τα πλεονάσματά τους σε άλλο νόμισμα. Διότι εν μέρει δεν υφίσταται αυτή η δυνατότητα, εν μέρει διότι θα οδηγούσαν σε υποτίμηση του δολαρίου και σε απαξίωση των συναλλαγματικών διαθεσίμων τους. Αλλά ούτε και προς το εσωτερικό σε επενδύσεις ή κατανάλωση μπορούν ή θέλουν να τα μετασηματίσουν (τουλάχιστον βραχυχρόνια η Κίνα). Έτσι, μεταφέρεται σε αυτές μέρος του βάρους των αμερικανικών χρεών.

15. Συναφής είναι και η απόφαση του G20 για μεγάλη διεύρυνση της πιστοδοτικής ικανότητας του ΔΝΤ και επομένως και των κρατικών χρεών.

μαστε γι' αυτά. Οι επόμενες κινήσεις των κυρίαρχων τάξεων θα είναι η επίρριψη του χρέους στις λαϊκές τάξεις και στον τρίτο κόσμο, η αναπροσαρμογή της παραγωγικής διαδικασίας προς ολιγαρχικότερες κατευθύνσεις (για να το απλοποιήσω αντί για αυτοκίνητα και πλυντήρια, λίαρ τζετ και κότερα) και πιθανότατα ο πόλεμος. Ο πόλεμος θα επιχειρηθεί ως περισπασμός από τον ταξικό πόλεμο που θα προκαλέσει η μεταφορά του χρέους και μετασχηματισμού της παραγωγικής διαδικασίας εις βάρος των λαϊκών τάξεων. Μέσω αυτού θα επιδιωχθεί η επικερδής τοποθέτηση του πλεονάζοντος κεφαλαίου σε πολεμικές βιομηχανίες, πολεμικές εργολαβικές-μισθοφορικές εταιρείες, σε εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών των κατακτημένων χωρών και κυρίως θα επιδιωχθεί η αποδοχή από μέρους των εργαζόμενων τάξεων της Δύσης χαμηλότερου βιοτικού επιπέδου ενόψει του κινδύνου της «τρομοκρατίας», του πολέμου των πολιτισμών κ.λπ. Τα πιθανά μέτωπα είναι τα γνωστά: Ιράν, Συρία, Παλαιστίνη, Λίβανος, Σομαλία, Σουδάν, Αφγανιστάν, Ιράκ, Πακιστάν και εν γένει ο μουσουλμανικός κόσμος. Πιθανές εκπλήξεις με πολεμικά μέτωπα στην Λατινική Αμερική ιδίως και στις παρυφές της Ρωσίας και της Κίνας δεν μπορούν να αποκλειστούν. Ο πόλεμος θα διευκολύνει την επίλυση της οικονομικής κρίσης εις βάρος των λαϊκών τάξεων στο όνομα της υπεράσπισης της πατρίδας, του δυτικού πολιτισμού, της ελευθερίας: Διαλέγετε και παίρνετε. Η πολεμική οικονομία, μια ουσιαστικά κρατικά διευθυνόμενη οικονομία, ευκολότερα θα υποστεί τις όποιες ριζικές μεταβολές χρειαστούν. Αυτή η εξέλιξη θα είναι διαφορετική από ό,τι έγινε με τον Πρώτο και Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τότε, η εμπλοκή του συνόλου του πληθυσμού στο πόλεμο, οδηγούσε αναγκαία στην δημοκρατική εξέλιξη, ενώ τώρα οι μέσω μισθοφόρων πόλεμοι θα επικυρώσουν την αυτοκρατορική εκτροπή¹⁶.

Σκιαγράφησα το σενάριο αυτοκρατορικής-πολεμικής διεξόδου από την κρίση. Καθήκον κάθε σκεπτόμενου πολίτη, οργάνωσης ή χώρας, είναι η αποτροπή του. Βασικά, στοιχείο αποτροπής είναι η αύξηση των ρίσκων από την πολεμική εμπλοκή για την άρχουσα παγκόσμια ελίτ. Στην κατεύθυνση αυτή θα συμβάλουν αντιηγεμονικές συμμαχίες (π.χ. αυτές που προωθεί ο Τσάβες και Πούτιν), σύμπτυξη περιφερειακών ολοκληρώσεων, (π.χ. αυτή που πάλι προωθεί ο Τσάβες, ο Μοράλες), η ενίσχυση του αναδυόμενου αριστερού πόλου της Λατινικής Αμερικής και φυσικά η επανασύσταση ενός μαζικού αριστερού κινήματος στην Δύση που θα ανακτήσει την κυβερνητική εξουσία από τα κατεστημένα σοσιαλφιλελεύθερα και φιλοπολεμικά κόμματα.

16. Κάτι ανάλογο έγινε και στον αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, όταν τον κόσμο του πολίτη-οπλίτη και της λίγο-πολύ δημοκρατικής πόλης, ακολούθησε ο κόσμος των μισθοφόρων, των Βασιλείων και της Ρώμης.

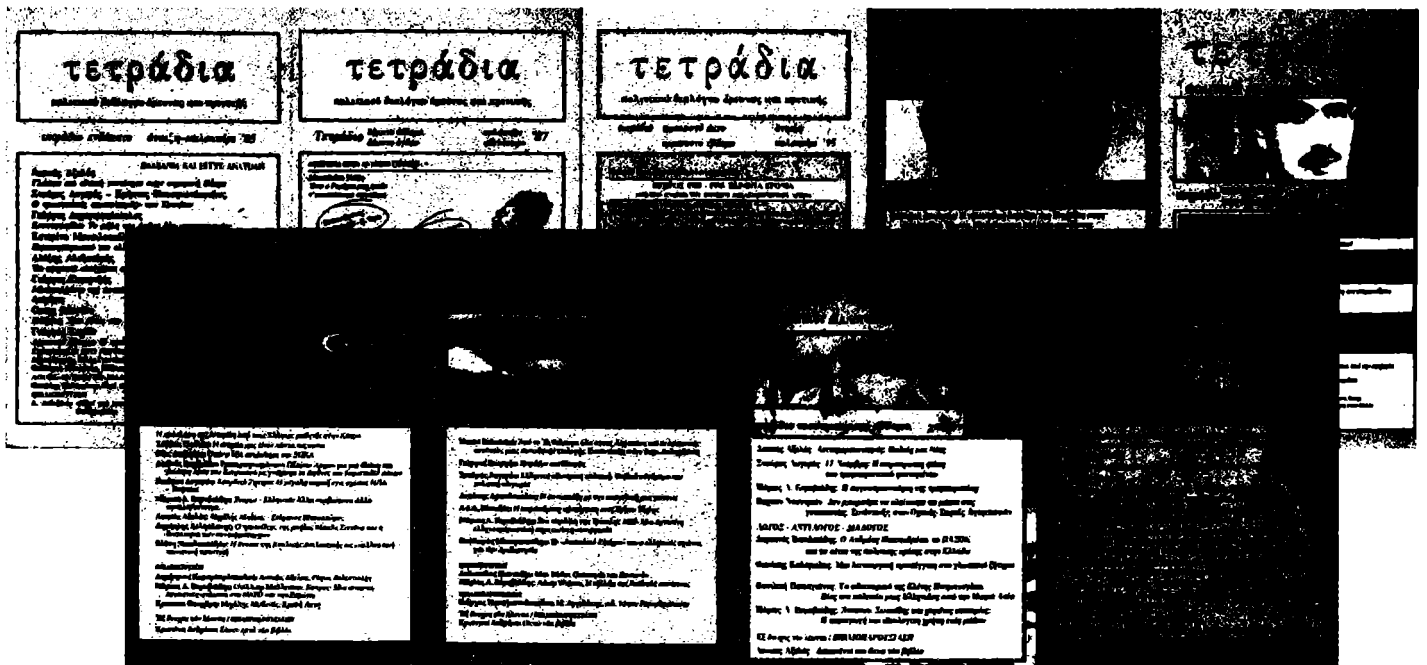
Ανακεφαλαίωση - Προτάσεις εξόδου από την κρίση

Συνοψίζω: Παρουσίασα κατεστημένες ερμηνείες της κρίσης και υποστήριξα ότι εξηγούν όψεις ή εξωτερικεύσεις της κρίσης, όμως δεν αντιμετωπίζουν τις βαθύτερες αιτίες της. Ποιες θα είναι οι συνέπειες των λανθασμένων (σκόπιμα ή όχι) ή επιφανειακών διαγνώσεων; Κατ' αρχάς δεν θεωρούμε αυτές τις ερμηνείες ως ειλικρινείς αλλά ατυχείς προσπάθειες κατανόησης. Αρκετές είναι, σε μεγάλο βαθμό, προσχηματικές δικαιολογίες, από τις οποίες δεν θα προκύψουν ιδιαίτερα μέτρα πολιτικής. Τέτοια είναι, ως ένα βαθμό, η περί πολυπλοκότητας ερμηνεία, αν και περιέχει και προτάσεις πολιτικής, όπως είναι η επανεξειδίκευση των μεγάλων, πολύπλοκων εταιρειών (τύπου hedge funds, private equity firms), και η απλούστευση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων (τύπου CDO). Περισσότερο απολογητική, είναι η ερμηνεία της κρίσης βάσει της υπεραφθονίας παγκόσμιων αποταμιεύσεων. Αυτό φαίνεται και από το ότι, ούτε ο εμπνευστής της Μπερνάνκου δεν ασχολείται μ' αυτήν, προτείνοντας π.χ. τον περιορισμό των αποταμιεύσεων στην Κίνα και αλλού, εκτός ίσως παρεμπιπτόντος. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η περί απληστίας θέση, αφού αποδίδεται σε δομικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά και επομένως το πολύ που μπορούμε να κάνουμε, είναι να αυξήσουμε την προσοχή των κρατικο-ρυθμιστικών αρχών... Πέρα από δικαιολογίες, οι ερμηνείες βεβαίως οδηγούν και σε μέτρα πέραν των προαναφερθέντων: Μείωση αμοιβών στελεχών και εργασιακά κίνητρα που να μην οδηγούν σε βραχυχρόνια μεγιστοποίηση κερδών, με ταυτόχρονη ανάληψη υπερβολικού κινδύνου κ.λπ. (ερμηνεία βάση της απληστίας), αύξηση ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων (διαφάνεια και επομένως βελτίωση εμπιστοσύνης, καλύτερο έλεγχο) κ.λπ. Εν μέρει διορθώνουν τμήματα του οικοδομήματος, αλλά δεν αντιμετωπίζουν την βασική δυσλειτουργία του συστήματος. Δεν περιέχουν αξιόλογα μέτρα αναδιανομής τόσο στο εσωτερικό της Δύσης, όσο και παγκοσμίως. Χωρίς τέτοια μέτρα και χωρίς να καταστρέφεται μέρος του λιμνάζοντος κεφαλαίου, η κρίση χρέους και υπερ-συσσώρευσης θα επιδεινωθεί. Στην επιδίωξή του για κέρδη το πλεονάζον κεφάλαιο θα προσπαθήσει να δημιουργήσει νέες κερδοσκοπικές φούσκες και ενδεχομένως πολεμική διέξοδο. Ευθέως προκύπτουν τα καθήκοντα της Αριστεράς στην Ευρώπη και τον κόσμο. Στην Ευρώπη κατεδάφιση του νεοφιλελεύθερου οικοδομήματος της ΕΕ του Μάαστριχτ, που εμποδίζει κάθε αναδιανομή στο εσωτερικό της και οικοδόμηση μιας ένωσης κρατών με κεφαλαιακούς ελέγχους, ισχυρό και αναδιανεμητικό προς τα κάτω (σε τάξεις και περιφέρειες) κοινοτικό προϋπολογισμό. Απαιτείται η ολοκλήρωση των αιώνιων επεκτάσεων της Ένωσης (που την καθιστούν μικρό ΟΗΕ χωρίς κοινωνικό περιεχόμενο), αυξημένη ηπειρωτική ενοποίηση, απομάκρυνση από αυτοκρατορικές πολιτικές ευρωατλαντικής επέκτασης κ.λπ. Ευρύτερα, απαιτείται η ταχύτερη περιφερειακή ενοποίηση κατά τον τρόπο που ξεκίνησε στην Ν. Αμερική με προστατευτισμό έναντι του πολυεθνικού χρηματιστικού ιδίως κεφαλαίου, με ενίσχυση μικρών και μεσαίων τάξεων στο εσωτερικό των περιφερειών κ.λπ. Τα

παραπάνω, συνδυασμένα με μια πανοπλία οικολογικών μέτρων, αν επιδιωχθούν επίμονα, μπορούν να βγάλουν τον κόσμο από την κρίση σε προοδευτική κατεύθυνση σε βάθος χρόνου (άνω των 10-15 χρόνων). Σε άλλη περίπτωση, τα επιμέρους μέτρα-ασπιρίνες, που οι κυρίαρχες θεωρίες παραθέτουν, στην καλύτερη περίπτωση θα τον βουλιάξουν στην κρίση και στην χειρότερη θα τον κατευθύνουν στον πόλεμο και την αυτοκρατορική ολοκλήρωση.

Αποκτήστε τώρα όλα τα τεύχη των Τετραδίων

Με 50,00€ μπορείτε τώρα να αποκτήσετε την πλήρη σειρά των **Τετραδίων**, αξίας 250,00€. Τα τεύχη του περιοδικού μπορείτε να τα παραλάβετε από τα γραφεία των εκδόσεων **Στοχαστής**, είτε να τα παραγγείλετε με αντικαταβολή μέσω των ΕΛΤΑ (τα έξοδα βαρύνουν τον παραλήπτη). Η προσφορά είναι διαρκής και ισχύει για τα τεύχη που υπάρχουν σε απόθεμα πλην του τρέχοντος*.

* Τεύχη που δεν συμπεριλαμβάνονται στην προσφορά λόγω εξαντλήσεως είναι τα 1,5,17-18,29-30,43 και 44. Τα τεύχη 1 και 5 μπορείτε να τα βρείτε σε πλήρη ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα του Στοχαστή, στην υπερσύνδεση Αρχείο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα, 10680 • Τηλ. 2103601956, Fax 2103610445
 www.stochastis.gr • tetradia@stochastis.gr